

University of Groningen

'Ik heb daar zóó zijne oogjes toegedrukt, hij is gestorven'

Vermeer, Leonieke

Published in:
Tijdschrift voor Biografie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2016

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Vermeer, L. (2016). 'Ik heb daar zóó zijne oogjes toegedrukt, hij is gestorven': Emoties van ouders over ziekte en sterven van jonge kinderen, 1780-1880. *Tijdschrift voor Biografie*, 5(1), 24-34.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

‘Ik heb daar zóó zijne oogjes toegedrukt, hij is gestorven’

Emoties van ouders over ziekte en sterven van jonge kinderen, 1780-1880

Leonieke Vermeer

In historisch onderzoek is het debat over het verband tussen kindersterfte en emotionele gezinsrelaties een nieuwe, meer vruchtbare weg ingeslagen. Het gaat niet meer om de vraag of er sprake was van ouderliefde in tijden van hoge kindersterfte – die vraag is intussen op basis van een grote variëteit aan bronnenmateriaal bevestigend beantwoord – maar op welke manier ‘gewerkt’ werd aan emoties. Hoe gaven ouders vorm aan hun ervaringen bij ziekte en sterven van hun kind? En hoe trachtten zij te voldoen aan de culturele normen die voorschreven welke emoties wel en niet gevoeld mochten worden als zij hun kindje verloren? Negentiende-eeuwse dagboeken zijn voor de beantwoording van deze vragen een geschikte, maar nog weinig onderzochte bron.

‘De 10de maart 1826 des avonds ten half elf uren bevallen van een achtmaands kindje, een welgeschapen zoon, die wij hadden gehoopt te noemen Isaác Jacob, maar dat lieve kind heeft de groote God in Zijne genade en voorzienigheid in Zijn heerlijke Koninkrijk overgenomen [...].’¹ Zo beschrijft Hanna da Costa in haar dagboek de bevalling en het overlijden van haar zoontje dat zes dagen jong werd. De hoop om een kindje een naam te kunnen geven, voordat God het

tot zich nam, werd in de negentiende eeuw vaak vrijdeld.

Rond 1850 stierf een op de vijf kinderen voor zijn eerste levensjaar, de sterfte van kinderen van een tot vijf jaar deed daar nauwelijks voor onder. Niet meer dan de helft van de kinderen bereikte de leeftijd van achttien jaar. De sterfte van kinderen in het eerste levensjaar kwam voornamelijk door aandoeningen van het maag-darmkanaal, onvoldoende hygiëne en besmettelij-

ke ziekten. De meeste zuigelingen die overleden waren kunstmatig gevoed. Kinderen in het tweede levensjaar overleden vaak aan mazelen of kinkhoest.²

De hoge zuigelingen- en kindersterfte zijn sinds 1960, toen de Franse historicus Philippe Ariès *De geschiedenis van het kind* schreef, als argument gebruikt voor de stelling dat ouderliefde tot 1800 niet bestond – de zogenaamde ‘zwarte legende’. Het hoge sterfterisico zou ouders ervan hebben weerhouden zich emotioneel aan een kind te binden. Of er werd juist omgekeerd gesteld dat de hoge kindersterfte het gevolg was van het gebrek aan ouderliefde. Daartegenover stelden de voorstanders van de ‘witte legende’ dat kinderen altijd met liefde en ouderlijke zorg omringd waren geweest.³ Inmiddels zijn deze extreme posities in het debat over ouderliefde verlaten en is er op basis van een verscheidenheid aan bronnenmateriaal (egodocumenten, grafgedichten, schilderijen, fotografie, rouwcirculaires, condoleancebrieven en overlijdensadvertenties) een genuanceerder beeld ontstaan.⁴

Ook in de eeuwen vóór 1870, toen de sterftedaling inzette, was er wel degelijk sprake van emotionele gezinsrelaties, alleen moeten deze in hun historische context geplaatst worden, met oog voor de specifieke karakteristieken van het bronnenmateriaal. Dagboeken hadden tot in de achttiende eeuw vaak een zakelijk karakter. Emoties als verdriet en rouw bij de dood van een kind zijn in de vroegmoderne tijd eerder te vinden in andere bronnen, zoals grafgedichten en funeraire kinderportretten. Het openhartige ‘journal intime’, het dagboek als middel tot zelfkennis en uitlaatklep van emoties, dateert uit de late achttiende eeuw.⁵ Juist in de periode vanaf het einde van de achttiende eeuw

Gravure bij het gedicht ‘Kinderloos’ van P.A. de Génestet, *Laatste der eerste. Gedichten van P.A. Génestet*. Met 83 illustratiën van Ch. Rochussen, J.C. Greive Jr., Carl Sierig, J.C. d’Arnaud Gerkens, e.a. (Amsterdam 1877) 14.

wordt het dagboek dus een interessante bron om emoties te onderzoeken – ook al waren veel dagboeken in de negentiende eeuw nog steeds weinig intiem en introspectief, maar eerder feitelijk en onpersoonlijk.⁶ Helaas zijn juist de negentiende-eeuwse, Nederlandse dagboeken nog nauwelijks onderzocht in verband met de emoties van ouders over ziekte en sterfte van hun kinderen.⁷

In dit artikel staan dagboeken uit de periode tussen 1780 en 1880 centraal; de tijd waarin de kindersterfte nog hoog was, maar waarin tegelijkertijd steeds meer oog kwam voor de behoeften van het kind, en waarin het dagboek belangrijker werd voor het verwoorden van gevoelens. Ik focus hier op emoties over ziekte en sterfte van zuigelingen en jonge kinderen (tot ongeveer twee jaar). Hoe worden kinderziekte en -sterfte beschreven in dagboeken? In hoeverre is er in dagboeken sprake van emoties wanneer kinderen (en vaak ook hun moeders in het kraambed) ziek worden en sterven? Welke ‘stiltes’ komen voor in de bronnen

en hoe kunnen we deze interpreteren?

De reconstructie van emoties aan de hand van dagboeken is complex. Wat ouders 'echt' voelden is moeilijk, zo niet onmogelijk te achterhalen. In de dagboeken gaat het niet om de beleving zelf, maar om beschreven beleving, waarbij narratieve strategieën, retorische conventies en culturele normen van belang zijn.⁸ Een vruchtbare benadering in de historische bestudering van emoties is het concept 'emotion work', ontwikkeld door de socioloog Arlie Russel Hochschild. Het gaat daarbij om de inspanningen die nodig zijn om te voldoen aan culturele normen die voorschrijven welke emoties wel en niet gevoeld moeten worden.⁹ Zo zijn er bijvoorbeeld bepaalde conventionele 'troostredenen' bij rouw, die in de negentiende eeuw nog goeddeels bepaald werden door het geloof.¹⁰ Op welke manier maken dagboeken het 'emotiewerk' over kinderziekte en -sterfte zichtbaar? En hoe verschilt het 'emotiewerk' van mannen en vrouwen?

Geletterden – en mensen die egodocumenten schreven – waren vaker rijk dan arm, woonden vooral in de stad en minder op het platteland, waren meestal protestants en vaker man dan vrouw. Er zijn dus veel minder overgeleverde dagboeken van vrouwen dan van mannen. In de periode van eind vijftiende tot begin negentiende eeuw is het percentage tien procent. Het aantal dagboeken neemt exponentieel toe in de negentiende eeuw, maar de verhouding blijft ongeveer dezelfde.¹¹ Deze verhouding is ook zichtbaar in dagboeken waarin over ziekte en sterfte van kinderen wordt geschreven. Voor dit artikel heb ik uit de periode 1780-1880 zeven dagboeken bestudeerd, waarvan twee dagboeken door vrouwen geschreven zijn.

In't vochtig zand

Het sterven van jonge kinderen was ook voor ouders in vroegere eeuwen een verdrietige en onbegrijpelijke gebeurtenis. Dit blijkt alleen al uit de vele gedichten die er zijn geschreven op overleden kinderen, bijvoorbeeld door dominee-dichter Nicolaas Beets die vijf van zijn vijftien kinderen vroeg verloor:

Wel wordt aan u nog menig traan gewijd,
/Lief kindje dat we in 't vochtig
zand begroeven / Maar ziet gij soms nog
neder op ons, droeven / Nu gij bij God
een vrolijk Engel zijt?¹²

Het geloof kon troost bieden, maar het werd ook op de proef gesteld door het overlijden van jonge kinderen. Doodspoëzie, rouwcirculaires en condoleancebrieven geven een indruk van de 'troostredenen' en de conventies die golden rond het tonen van emoties. Terwijl rond 1800 het beheersen van emoties als nastrevenswaardig werd gezien, kwam er onder invloed van de Romantiek meer ruimte om verdriet te tonen. Gepassioneerde rouw ging hand in hand met gelovige berusting. Van mannen verwachtte men meer zelfbeheersing dan van vrouwen.¹³ Hoe zijn deze conventies verwerkt in de dagboeken waarin ouders schrijven over het verlies van jonge kinderen?

Het dagboek van de Groningse notaris Renke de Marees van Swinderen begint als een typisch voorbeeld van een familieboekje waarin een soort particuliere burgerlijke stand werd bijgehouden: een kroniekmatige opsomming van geboortes, huwelijken en overlijden van familieleden. Hierin zijn doorgaans weinig gevoelsuitingen te vinden.¹⁴ Gaandeweg worden de beschrijvin-

gen echter langer en emotioneler. In 1812 schrijft Marees van Swinderen uitgebreid over het overlijden van zijn echtgenote, Meinardina Adriana Lohman, en hoe hij hoopt haar weer te zien in een beter, eeuwig leven. In 1788 waren de emoties meer verborgen toen hij schreef over het overlijden van zijn pasgeboren zoontje:

den 17 december is mevrouw zeer gelukkig verlost van een zoon, die bij de geboorte vrij gezond scheen, dan met de sesden dag kreeg het sulken geweldige stuipen, dat hij er de 7de dag zijnde den 24 december onder besweek, wij hadden dus ongeluk dit kindje, pas 8 daagen oud, wederom te verliezen, het is in de Aa kerk begraven [...]. Met 6 weken was mijn lieve vrouw wederom hersteld en deed haar uitgang in de avondkerk [...].¹⁵

Het weer oppakken van de 'kerkgang' door de moeder wordt ook in andere dagboeken vaak genoemd als een teken van herstel na een zwaar kraambed.

Sigismund van Heiden Reinestein, de kamerheer van stadhouder Willem V en drost van Drenthe, schrijft meer over de emoties van zijn vrouw dan over zijn eigen verdriet. Hij tekent in 1780 bij uitzondering een persoonlijke gebeurtenis aan in zijn dagboek: de ziekte en het overlijden van zijn vierjarige zoontje Charles. Op 9 augustus krijgt het kindje stuipen. Aderlating en bloedzuigers mogen niet baten: 'Ondanks deze geneesmiddelen bezwijkt het kind na verloop van een uur, in zijn vierde jaar. We zijn er diep door getroffen en deze ongelukkige gebeurtenis grijpt vooral mijn vrouw aan, aan wie dit kind bijzonder gehecht was.' Op 10 au-

gustus schrijft hij: 'Het gemis van mijn kind veroorzaakt hevig verdriet bij mijn vrouw.' Maar uit het feit dat hij na deze gebeurtenis maandenlang niet toekomt aan het 'in het net' bijhouden van zijn dagboek kunnen we opmaken dat hijzelf ook aangeslagen was – hoewel ook zijn drukke werkzaamheden als kamerheer hiervan mede de oorzaak kunnen zijn geweest.¹⁶

Vanaf het einde van de achttiende eeuw komt er meer ruimte voor emoties in egodocumenten. Willem de Clercq, schrijver van het meest omvangrijke 'journal intime' uit de negentiende eeuw – het dagboek telt ongeveer 13.000 pagina's – geeft in 1824 een uitvoerige en emotionele beschrijving van het overlijden van zijn éénjarige zoon Paultje aan kinkhoest. Hij besluit het kindje te dopen, als hij beseft hoe ernstig de situatie is, maar is wel bang dat anderen dit 'dweperij' zullen vinden.¹⁷ De kinderdoop was cruciaal: ongedoopte kinderen mochten niet in gewijde grond begraven worden en ze kwamen niet in de hemel waardoor er ook geen weerzien mogelijk was na de dood.¹⁸ Nu Paultje gedoopt is, vindt De Clercq troost in de gedachte dat het 'engeltje' in de hemel is, waar hij hem ooit zal weerzien.

Het dagboek van De Clercq geeft een indruk van de verschillen tussen de conventies die voor mannen en vrouwen golden rond het tonen van gevoelens over de sterfte van een kind: 'Het was akelig & het lieve kind scheen stervende. Daar zaten wij bij hem. Een vrouw is dan gezegend, zij is zoo regt waar zij zijn moet om te lijden & te helpen ingegeven, duizenderlei dingen te bezorgen, een man zit daar zoo elendig.' Zijn huisgenoten 'gillen en schreeuwen' als het kindje overlijdt, maar niet iedereen reageert zo emotioneel. Na het overlijden kwam oom

Walrave Van Heukelom langs: 'Oom v Heuk kwam ook & redeneerde mannelijk hartelijk & krachtig vooral ook met opzigt tot Lina.'

'Nog eenige oogenblikken'

Toch zijn er vele voorbeelden van mannen die niet alleen 'mannelijk hartelijk & krachtig' reageerden, maar juist zeer aangeslagen en emotioneel. Naast het dagboek van De Clercq, biedt het dagboek van Hendrik Kikkert, reder en haringhandelaar in Vlaardingen, een indringend beeld hiervan. Hendrik en zijn vrouw Cornelia krijgen tien kinderen waarvan er twee nog voor hun eerste levensjaar overlijden. Uit Kikkerts dagboek blijkt dat ook mannen zeer betrokken waren bij het wel en wee van hun kinderen en emo-

Portretfoto van Hendrik Kikkert (1798-1863)
(Collectie Stadsarchief Vlaardingen, inv.nr. P0285).

ties toonden bij het overlijden van jonge kinderen. Hij schrijft over de haringhandel, de toestand van 'het Vaderland', de 'dolzinnige liberalen', maar ook veel over 'de staat van den welstand mijns Huisgezins'.¹⁹ Zijn jongste kind Cornelis, 'een teder, doch zonderling schrander en liefvallig kind' is vaak ziek en zorgt begin 1831 voor veel slapeloze nachten, waardoor Kikkert het schrijven in zijn dagboek soms moet onderbreken of er, tot zijn spijt, helemaal niet meer aan toekomt. De toestand van Cornelia is na de geboorte van Cornelis ook zorgelijk. Ze heeft last van 'ongesteldheid in het hoofd' en 'heevige kramp'pijn'. Geleidelijk knapt ze op en kan ze weer 'ter kerke' gaan, maar een paar weken later liggen alle kinderen en zijn vrouw met zware verkoudheid in bed. Begin maart is ze 'zeer ongesteld, en op het punt om eene Zenuw-Zinking ziekte te krijgen'. Tegenwoordig zouden we wellicht spreken van een postnatale depressie.

Op 24 februari 1836 noteert Hendrik in zijn dagboek dat hij drie jaren niet geschreven heeft; niet uit onverschilligheid, maar uit tijdgebrek. Hij wil het toch weer oppakken en schrijft ook waarom: 'want gaarne wil ik mijn hart nog eens uitstorten op dit papier – om mij naderhand bij de herlezing daarvan te verheugen of er troost in te vinden.' Terugblikkend schrijft Kikkert onder meer dat Cornelis in 1834 door de cholera werd aangetast, maar behouden bleef. Hij prijst zich gelukkig door de goddelijke voorzienigheid die hem veel zegeningen schenkt. 'Onze zeven kinderen zijn nog allen in leven, hoezeer ik nu zit te waken bij Mietje en Keetje [zijn twee dochtertjes van vijf en twee jaar] die beiden aan de mazelen ziek liggen, zo als Cornelis voor eenige dagen daar aan leed.' Hendrik, het zevende kind vernoemd

naar hemzelf, is geboren na een voorspoedig kraambed.

Twee maanden later, op 26 april 1836, is de toon duidelijk anders.

Daar zit ik nu, naast het sterfbedje van mijnen jongsten lieveling Hendrik, heden voor tien weken schonk Gods liefde ons in hem een allerschoonst en gezond kind, eenige weken bleef het voorspoedig, tot het nu sinds 14 dagen en vooral in de laatste 2 dagen verminderde en uitteerde, waarschijnlijk ten gevolge van een of ander gebrek in de ingewanden of in het hart, en nu reeds gedurende den geheelen avond ligt te zieltogen: – daar ligt dan nu dat schoone bloempje, onzer oogen lust, onzer aller lieveling – door de koude hand des doods aangeraakt, nog eenige oogenblikken en het is niet meer.

Deze passage is opmerkelijk, niet alleen vanwege de getoonde gevoelens, maar ook omdat Kikkert in de tegenwoordige tijd schrijft. Daardoor lijken de beleving en de beschrijving op hetzelfde ogenblik te gebeuren. Alleen al praktisch gezien is dit moeilijk voorstelbaar. Ook uit het feit dat Kikkert de treurige afloop al voorspelt – 'nog eenige oogenblikken en het is niet meer' – en uit het slot van deze passage kunnen we opmaken dat hij schreef kort nadat zijn zoontje was overleden: 'Ik heb daar zóó zijne oogjes toegedrukt, hij is gestorven – zijne brave moeder is, afgetobt – ingesluimerd. Ik ga haar wekken omte [sic] samen te weenen en te bidden – en vooral om God te danken voor al het goede dat ons nog overblijft.' Hoewel Kikkert waarschijnlijk kort na het sterven van zijn zoontje is gaan schrijven,

roept hij de gebeurtenis op in de vorm van een directe, innerlijke monoloog; een verteltechniek voor bewustzijnsweergave die in romans uit zijn tijd steeds meer gebruikt werd (ook in de vorm van een zogenaamde alleenspraak).²⁰ Op deze manier actualiseert hij de gevoelens die hij had.

Naast deze, voor een dagboek, opmerkelijke verteltechniek, spreekt Kikkert het gestorven kindje ook direct toe, iets dat ook in veel lijkdichten op kinderen gebeurde. Uit Kikkerts beschrijving van het sterfbed van zijn zoontje blijken ook zijn emoties, of in ieder geval de conventies die golden voor het tonen van emoties. De manier waarop Kikkert zichzelf troost, komt deels overeen met al oudere conventionele troostredenen die bekend zijn uit boeken met christelijk-stoïcijnse gedragsregels over berusting en piëtistische getuigenissen van jonggestorven kinderen: wie jong stierf, had minder gelegenheid tot zondigen.²¹ Deze logica zien we ook bij Kikkert: 'ik berust in Gods wijs en liefderijk bestuur. Uw rein onschuldig Kinder-zieltje zal binnen weinige oogenblikken opvaren naar den Hemel bij Jezus den kindervriend – bij God, Uwen en mijnen Vader, en dan zult Gij eeuwig zalig wezen.' Aldaar zal het kindje erop toezien dat de nabestaanden gesteund worden in moeilijke tijden: 'O! Hoe menigmaal zult Gij welligt nog op ons in liefde nederzien, voor ons bidden als leed of ramp of verzoeken ons bedreigen.' Deels zien we bij Kikkert echter ook nieuwere, negentiende-eeuwse conventies terug die bekend zijn uit etiquetteboeken, brieven en het eerder genoemde dagboek van De Clercq: de hoop op het weerzien na de dood.²² 'Dat de gedachte aan U mijn dierbaar Kind en de vaste hoop van U eenmaal in de Zalige

Eeuwigheid wedertezien – mij nooit verlate, en nu – vaarwel dan lieveling – vaarwel tot in de Eeuwigheid.’

Berusting

Er is geen dagboek van Kikkerts echtgenote Cornelia. We kunnen alleen indirect, uit zijn opmerkingen over haar als brave, maar afgetobde en zenuwzieke moeder, iets opmaken over haar toestand. Het dagboek van Hanna da Costa biedt een zeldzame blik op de vrouwelijke beleving van ziekte en sterfte van kinderen. Hanna was de echtgenote van Isaïc da Costa, een van de voormannen van de protestantse Réveil-beweging. Ze was achttien keer zwanger, kreeg negen miskramen en negen kinderen. Zes van haar negen kinderen overleden op jonge leeftijd. In 1826 overlijdt Isaïc Jacob, zes dagen jong. Bij de beschrijving hiervan overheerst religieuze berusting: ‘dat lieve kind heeft de groote God in Zijne genade en voorzienigheid in Zijn heerlijke Koninkrijk overgenomen.’ Ze spreekt zelfs van een ‘gezegend kraambed’ en dankt God voor ‘Zijne bijzondere uitredding en herstelling.’²³ Bij het overlijden van haar tweejarige dochtertje Esthertje in 1830 valt het haar duidelijk zwaarder om troost te vinden in haar geloof. Het doorkomen van de tandjes is, zoals vaker blijkt in dagboeken, een kritiek moment. Dit gaat gepaard met zware koortsen en stuipen. Hanna zingt psalmen aan haar bed, echtgenoot Isaïc zegt een gebed. Een dokter wordt ontboden, maar die kan met een warm badje en zuurdeeg aan de kuit niets uitrichten. ‘De almachtige had dit tijdstip bepaald. [...] Zeer groot was deze strijd voor mij, voordat ik dit dierbaar kind konde overgeven.’ Uiteindelijk berust ze in

de goddelijke genade. ‘Zacht en heerlijk was haar overgang.’ De betekenis van ‘heerlijk’ is in dit verband ‘in de naam van God’. De nadruk op het zachte en kalme uiteinde was een van de conventies die ook uit rouwcirculaires van deze tijd blijken.²⁴ Toch eindigt ze de beschrijving met hoe moeilijk ze het vindt om te berusten. Ze weet dat ze een ‘onderworpen en stil gemoed’ moest hebben en niet mocht ‘rebelleren’ tegen God – dat waren de gedragsregels voor rouw – maar ‘het vleesch strijdt tegen de geest’. Emoties voelen en emoties hebben (en tonen) volgens de regels waren twee verschillende dingen; om die beide met elkaar in overeenstemming te brengen was inderdaad ‘emotiewerk’ nodig.

Een soortgelijke strijd moest Hanna in 1839 weer voeren, nota bene weer bij een tweejarig dochtertje dat Esthertje heette. Een val, onder toezicht van de kindermeid, werd haar fataal. Een paar dagen na de val was haar rechterzijde ‘geattaqueerd’. Weer kon de medische stand – zes verschillende artsen werden er bijgehaald – niets zinvol uitrusten: een voetbad, zuurdeeg, een ‘geheel laauw bad’, 22 bloedzuigers. Hanna constateert: ‘Menschenhulp baadt niet’. Ook hier eindigt ze haar beschrijving met de strijd tussen enerzijds berusting en troost door het geloof – ‘ik stel mij haar voor als een cherubijntje zweevende’ – en anderzijds het toelaten van gevoelens over ‘het pijnlijke van haar gemis’. Ze vindt het moeilijk de kindermeid weer te zien, maar ook dit overwint ze met hulp van God. De kindermeid mag in dienst blijven.

Uit het dagboek van Hanna da Costa blijkt dat emoties sterker waren naarmate het kind op oudere leeftijd was gestorven – een patroon dat ook uit ander onderzoek naar

voren is gekomen.²⁵ Ik heb me hier beperkt tot de passages over het overlijden van haar jonge kinderen, maar deze bevinding blijkt zeker ook uit de uitgebreide aantekeningen over de ziekte en het overlijden van haar negentienjarige dochter Hanna.²⁶ Na de beschrijving van haar sterfbed volgt een stilte in de vorm van een lege pagina.

Stiltes

Uitgebreide, emotionele beschrijvingen over ziekte en sterven van jonge kinderen, zoals bij Willem De Clercq, Hendrik Kikkert en Hanna Da Costa, vinden we niet in alle dagboeken. Soms moeten de emoties opge maakt worden uit stiltes. Ik wil ten slotte nog twee dagboeken bespreken – als aanvullende bronnen ter nuancerings – waarvan bekend is dat de vader of moeder een jong kindje verloor, maar hier niet over schreef. Hierbij moet wel voorzichtigheid in acht worden genomen. Conclusies over emoties zijn al lastig genoeg op basis van datgene wat er staat, vanwege de eerder genoemde conventies en het verschil tussen beleving en beschrijving. Maar conclusies over datgene wat er *niet* staat, zijn zo mogelijk nog ingewikkelder. Stiltes kunnen vele verschillende oorzaken hebben. Schreef iemand er niet over of is dat gedeelte niet overgeleverd? Zijn doorgestreepte passages, weggescheurde bladzijden of vernietiging van het dagboek het resultaat van zelfcensuur of van ingrijpen door nabestaanden? Of zijn stiltes in de dagboeken tekens van emoties van de auteur die hij of zij niet onder woorden kon brengen? Deze laatste suggestie gaat wellicht op voor de volgende dagboeken, waarbij de zojuist genoemde slagen om de arm in de vorm van andere, plausibele oorzaken voor

deze stiltes, in acht zijn genomen.

In het gezin van de Amsterdamse bankier Johannes Deodatus Waller overlijden vier zuigelingen. Van twee dochtertjes, Ida (Daatje) en Aletta Maria, die wel bleven leven heeft hij uitgebreide aantekeningen gemaakt in 1841 en 1848. Maar over het overlijden van de vier zuigelingen schrijft hij nauwelijks; alleen uit de aantekeningen over Ida uit 1841 weten we dat de vier kindjes die hij in de vijf voorafgaande jaren had verloren, waren overleden aan een ‘gelijksoortige’ ziekte. Van deze ziekte wordt – zoals gebruikelijk in dergelijke bronnen – niet de diagnose gegeven. Wel beschrijft hij symptomen als benauwdheid, rochelen en ‘lijkbleek’ zien. Waller zoekt de oorzaak in de borstvoeding en besluit een nieuwe min te nemen, waarna Ida wat opknapt. De beschrijving houdt abrupt op: ‘het kindje wordt zeer mager.’ Het lijkt erop dat deze aantekeningen op acht losse bladzijden met twee kleine ronde gaatjes in de vouwranden, deel hebben uitgemaakt van een groter notitieboek. Na een stilte van zeven jaar beginnen de aantekeningen uit 1848 wederom met een ziekte van Ida. Dat juist de aantekeningen over Ida zijn overgeleverd, kan verklaard worden uit het feit dat zij die in haar jeugd zo vaak op de rand van leven en dood balanceerde, uiteindelijk de hoge leeftijd van 85 jaar heeft bereikt en daarom waarschijnlijk invloed heeft kunnen uitoefenen op haar nalatenschap.²⁷

Gertje Wouter van Slooten-Verwijs, echtgenote van een wethouder in Dokkum, kreeg elf kinderen. Ook zij schreef in haar dagboek wel over de kinderen die bleven leven, maar niet over de overleden zuigeling Adrianus (mei 1867) en een doodgeboren zoon (november 1875). Toen ze in 1877 weer een

Hanna da Costa (Réveilarchief, Bijzondere Collecties Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam).

zoon kreeg, noemde ze hem weer Adrianus. Kennelijk was het niet ongebruikelijk om een kindje dezelfde naam te geven als een eerder gestorven zoontje of dochtertje, zoals we eerder ook zagen bij Esthertje. Met deze Adrianus begint in 1877 het eerste, mij bekende babydagboek waarin de moeder alle belangrijke gebeurtenissen van een zuigeling bijhoudt: borstvoeding, het spenen, de tandjes, het eerste vaste voedsel, de eerste stapjes, de eerste woordjes, de doop, et cetera.²⁸ Hanna da Costa hield ook veel van de hier genoemde gebeurtenissen bij voor haar kinderen, maar ze deed dit niet zo systematisch en hield haar dagboek niet alleen voor dat doel bij. Het oudste, tot dusver bekende

moederdagboek dateert uit 1888.²⁹ Op 24 augustus, als Adrianus acht maanden is, schrijft zijn moeder: 'Zijn vierde tand. Hij is vrolijk en ziet heel gezond, gaat dagelijks zo veel mogelijk uit.' Een vrolijke en gezonde baby, zo zou het vanaf deze tijd vaker gaan. Vanaf 1870 zette de kindersterfte geleidelijk een daling in door het uitdoven van epidemieën, een verbeterde bescherming ertegen en de algehele verbetering van de economische en culturele situatie.³⁰

Emoties over ziekte en sterven van kinderen zijn er altijd geweest, maar ze zijn niet tijdloos. De manier waarop ouders deze ingrijpende gebeurtenis beleven en beschrijven verandert, al naar gelang de geldende normen. Vanaf het einde van de achttiende eeuw kwam er meer ruimte voor het tonen van emoties, een ontwikkeling die ook in dagboeken goed zichtbaar is. Niet alleen vrouwen, maar ook mannen beschreven gevoelens als verdriet en rouw over hun jonggestorven kinderen. Wel bevestigen de hier bestudeerde bronnen – met name het dagboek van Hanna da Costa – het beeld dat vrouwen intensiever 'emotiewerk' moesten verrichten om hun gevoelens in overeenstemming te brengen met de culturele en religieuze normen.³¹ Tekenend is dat Hanna da Costa het zelf over een strijd heeft die ze voert om de religieuze berusting te vinden die van haar werd verwacht. In alle dagboeken, zowel van mannen als van vrouwen, zijn stiltes van belang: niet alleen datgene wat er staat, maar ook datgene wat er niet staat, kan – met de nodige slagen om de arm – inzicht bieden in emoties. Logischerwijs zijn juist van de kinderen die bleven leven meer beschrijvingen overgeleverd. Van kinderen die stierven zijn ook beschrijvingen bewaard

gebleven – denk aan Hendrik Kikkert waarbij beschrijving en beleving dicht op elkaar zaten – maar minstens zo vaak zwijgen de dagboeken en resten ons andere bronnen en, als die ontbreken, verbeeldingskracht om betekenis te geven aan deze stiltes.

Noten

- 1 Hanna da Costa, *Dagboekje van Hanna da Costa-Belmonte*. Bewerkt en toegelicht door O.W. Dubois (Heerenveen 2000) p. 39.
- 2 Theo Engelen, *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam 2009) p. 103-104; Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Vijs eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (2^e herz. druk; Assen 2010) p. 124; P.E. Treffers, 'Zuigelingensterfte en geboorten in de 19e en begin 20e eeuw', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 152 (2008) p. 2788-2794.
- 3 Rudolf Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam 1995) p. 11-13.
- 4 Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht*, p. 13, 202.; B.C. Sliggers ed., *Naar het lijk. Het Nederlandse doodsportret 1500-heden* (tentoonstellingscatalogus Teylers Museum Haarlem, Zutphen 1998); Amy J. Catalano, *A global history of child death. Mortality, burial, and parental attitudes* (New York 2015).
- 5 Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht*, p. 26.
- 6 Arianne Baggerman, 'Lost time. Temporal discipline and historical awareness in nineteenth-century Dutch egodocuments' in: Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch ed., *Controlling time and shaping the self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden en Boston 2011) p. 455-477, aldaar p. 465-467.
- 7 Rudolf Dekker onderzocht vooral dagboeken van vóór 1800; Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht*, p. 200-222. Vgl. Patricia Jalland, *Death in the Victorian Family* (Oxford 1996) hoofdstuk 6 "That little company of angels". The tragedies of children's deaths'; Martha Tomhave Blauvelt, 'The work of the heart. Emotion in the 1805-35 Diary of Sarah Connell Ayer', *Journal of Social History* 35 (2002) p. 577-592.
- 8 Leonieke Vermeer, "Papa is weder ongesteld". Ziektebeleving in negentiende-eeuwse egodocumenten', *De Negentiende Eeuw* 39 (2015) p. 230-251, aldaar p. 237.
- 9 Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850* (Nijmegen 2005) p. 94-95; Blauvelt, 'The work of the heart', p. 577.
- 10 D. Sturkenboom, "...want ware zielesmart is niet woordenrijk". Veranderende gevoelscodes voor nabestaanden 1750-1988' in: A. van der Zeijden ed., *Cultuurgeschiedenis van de dood* (Amsterdam/Atlanta 1990) p. 84-113, aldaar p. 90-103.
- 11 Rudolf Dekker, 'Egodocuments in the Netherlands from the sixteenth to the nineteenth century', in: Erin Griffey ed., *Envisioning self and status. Self-representation in the Low Countries 1400-1700* (Hull 2000) p. 255-285, URL: http://www.egodocument.net/pdf/Egodocuments_in_the_Netherlands.pdf, aldaar p. 3, 10 [bezoekt 11 januari 2016]; Mattijs Vandezande en Koen Matthijs, 'Sibling en scholing. Het effect van geslacht en van gezinssamenstelling op geletterdheid in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 6 (2009) p. 70-86, aldaar p. 72. URL: <http://www.tseg.nl/2009/4-vandezande-matthijs.pdf> [bezoekt op 11 januari 2016].
- 12 Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam 2003) p. 122.

- 13 Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 220, 223; Sturkenboom, "...want ware zielesmart", p. 90-98.
- 14 Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht*, p. 207.
- 15 Kroniek van de familie, 1756 - 1848, aangelegd en bijgehouden door Reneke de Marees van Swinderen van Allersma 1827, vervolgens bijgehouden door zijn zoon Wicher Meynart de Marees van Swinderen, 1818 - 1848, Groninger Archieven, Familiearchief Van Swinderen en De Marees van Swinderen, toegangsnr. 552, inv.nr. 150.
- 16 J.K.H. van der Meer, Lotte van de Pol, J. Bos, *Van de prins geen kwaad. De dagboeken van S.P.A. van Heiden Reinestein kamerheer en drost 1777-1785* (Assen 2007) p. 140, xxiii.
- 17 Willem de Clercq, Dagboek XI, 1824, URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/declercq> [bezocht op 11 januari 2016]. Volgende citaten ook uit dit dagboek.
- 18 Anne-Flor Vanmeenen en Anne-Mie Havermans, *De dood in kinderschoenen* (Gent 2011) p. 6; Heleen M. Dupuis, Renée Kistemaker, *Een kind onder het hart. Verloskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu* (Amsterdam 1987) p. 81.
- 19 Dagboek van Hendrik Kikkert, Gemeentearchief Vlaardingen, HS 897. Volgende citaten ook uit dit dagboek.
- 20 J.M.J. Sicking, 'Bewustzijnsweergave in Nederlandse romans uit de negentiende eeuw, *De nieuwe taalgids* 82(1989) p. 289-304, URL: http://www.dbnl.org/tekst/_taa008198901_01/_taa008198901_01_0034.php [bezocht op 11 januari 2016].
- 21 L.F. Groenendijk en F.A. van Lieburg, *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17e en 18e eeuw* (Leiden 1991); Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht*, p. 211-212; Vanmeenen en Havermans, *De dood in kinderschoenen*, p. 6.
- 22 Ruberg, *Conventionele correspondentie*, p. 221; Sturkenboom, "...want ware zielesmart", p. 95; Jalland, *Death in the Victorian family*, p. 310.
- 23 Da Costa, *Dagboekje*, p. 39. Volgende citaten ook uit dit dagboek.
- 24 Ruberg, *Conventionele correspondentie*, p. 220; Jalland, *Death in the Victorian family*, p. 52.
- 25 Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, p. 124.
- 26 Dagboek van da Costa-Belmonte 1821-1865, Bijzondere Collecties Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, inv.nr. RA H: XVIII, cahier 4.
- 27 Dagboek aantekeningen J.D. Waller, met verslag van de ziekte van zijn kindje, 1840-1849, Stadsarchief Amsterdam, Archief van Waller-Pierson, toegangsnr. 1092, inv.nr.14. Deze bevindingen zijn gebaseerd op onderzoek verricht door Marit de Goot en Joke Hormann in het kader van de Zomerschool 'Lijdende levens, Ziektebeleving in negentiende-eeuwse egodocumenten' (2014), Faculteit Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit, in samenwerking met de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.
- 28 Transcriptie van dagboekjes van Gertje Wouter van Slooten-Verwijs, Tresoar Leeuwarden, Familiearchief Van Slooten, toegangsnr. 336, inv.nr. 202.
- 29 Li Gerhalter, 'Materialitäten des Diaristischen', *L'Homme* 24(2013) p. 53-71, aldaar p. 63.
- 30 Frans van Poppel en Peter Ekamper, 'Historische ontwikkeling van de sterfte in Nederland', in: A.H.P. Luijben, G.J. Kommer ed., *Tijd en toekomst. Deelrapport van de Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2010 van gezond naar beter* (Houten 2010) p. 20-25, aldaar p. 22.
- 31 Blauvelt, 'The work of the heart', p. 586.

Het laatste sacrament

Joost Pollmann

Oom Gerard was 76 jaar oud toen ik voor het eerst bij hem ging logeren. In 1970. Makkelijk om te onthouden, want in dat jaar vond het wereldkampioenschap voetbal in Mexico plaats en de wedstrijden werden bij ons laat op de avond uitgezonden. Hoewel ik pas dertien was kon ik alle wedstrijden zien omdat bejaarde oom dacht dat ik ouder was. Sterker: hij schonk sherry met 7Up voor me in en trok sigaretten uit zijn antieke ladekast. Na afloop - bijvoorbeeld van El Salvador tegen de Sovjet-Unie - gingen we naar boven waar we samen sliepen in een houten bed, onder een ingelijste foto van Fientje die op haar vierde was gestikt in haar eigen tong. Ik vond dat eng en zielig, maar nog veel zieliger was dat oom Gerard iedere dinsdag van Hoevelaken naar Katwijk ging om zijn demente vrouw te bezoeken, die iedere dinsdag weer over Fientje begon en na een half uur aan Gerard vroeg of hij Gerard nog weleens zag.

Tijdens de logeerpartijen was ik af en toe alleen in huis, wanneer oom Gerard boodschappen ging doen. Dan viste ik De Lach uit zijn leesmap ('Het blad voor de man van nu') en bekeek trillend de plaatjes, elke vijf seconden naar het raam turend of hij alweer terugkwam. Samen met de sherry en de filterloze sigaretten gaf dit tijdschrift mij een voorsmaak van het puberale leven

dat pas drie jaar later zou beginnen, maar nog veel belangrijker (zeg ik nu, over mijn schouder terugblikkend) waren onze lange fietstochten. Oom Gerard bezat een zwart herenrijwiel met bleke banden en had ook voor mij iets geregeld, zodat we samen door de weilanden naar Nijkerk en Barneveld konden rijden, waar meer kippen dan mensen woonden. Dat feitje maakte indruk, evenals het fietsen van horizon naar horizon, langs duizendblad en populieren: een leven lang ben ik op het zadel blijven klimmen om die ervaring te herhalen.

Het huis waar oom Gerard woonde was in mijn ogen tamelijk sjiek, omdat het huis van de burgemeester van Hoevelaken (witgeschilderd, rieten dak, garage) ertegenover stond. Als je dertien bent is een notabele nog notabel. Lang heb ik gedacht dat oom Gerard zelf ook burgemeester was geweest, van het illegale soort. In Leiden, waar onze hele *deutsch angehauchte* familie vandaan kwam, zou hij als vooraanstaand NSB'er plaatsvervangend burgervader zijn geweest. 'NSB'er, landverrader, Baantjes-jager, huichelaar/Hielenlikker van den vijand, lijkenschender, leugenaar', zoals het spotrijm luidt dat ooit voor Rost van Tonningen is geschreven. Toen ik ouder werd, bleek dat verhaal apocrief te zijn: wel geheuld met de vijand, geen hoge post bekleed. Er

JOOST POLLMANN schrijft sinds 1998 voor *de Volkskrant* over strips en beeldcultuur. Dit najaar verschijnt bij Uitgeverij Podium zijn nieuwe boek *De stripprofessor. Vijftig colleges over tekenkunst*. Pollmann organiseerde tien edities van de Stripedagen Haarlem en geeft in binnen- en buitenland lezingen over populaire cultuur.
CONTACT: POLL@TELFORT.NL

DANIËL REWIJK is als sporthistoricus verbonden aan het Mulier Instituut te Utrecht en hij is geschiedenisdocent in Hoofddorp. Rewijk promoveerde aan de Rijksuniversiteit Groningen op *Captain van Jong Holland, een biografie van Pim Mulier (1865-1954)*. Zijn onderzoek is gericht op de wisselwerking tussen sport en thema's als nationalisme, pedagogiek en gender.
CONTACT: D.REWIJK@MULIERINSTITUUT.NL

ABEL STREEFLAND is als wetenschapshistorisch onderzoeker verbonden aan de Universiteit Leiden en aan Teylers Museum. Hij werkt aan een proefschrift over Jaap Kistemaker en uraniumverrijking in Nederland.
CONTACT: STREEFLAND@STRW.LEIDENUNIV.NL

LEONIEKE VERMEER is cultuurhistoricus en als universitair docent moderne geschiedenis verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 2010 promoveerde ze op *Geestelijke lenigheid. De relatie tussen literatuur en natuurwetenschap in het werk van Frederik van Eeden en Felix Ortt, 1880-1930* (Antwerpen 2011). In haar recente onderzoek richt ze zich op ziektebeleving in negentiende-eeuwse egodocumenten.
CONTACT: L.K.VERMEER@RUG.NL

ALBERT VAN DER VLIET is neerlandicus en verricht momenteel onderzoek naar de voetbalgeschiedenis van Amsterdam-Noord, waarbij hij ook biografisch onderzoek uitvoert (website: www.amsterdamnoord.com).
CONTACT: A.VLIET317@UPCMAIL.NL

JACK VAN DER WEIDE is zelfstandig onderzoeker op het gebied van literatuur en beeldende kunst. Hij publiceerde onder meer over Nanne Tepper, Geerten Meijsing en Willem van Genk.
CONTACT: JACK.VAN.DER.WEIDE@HETNET.NL

Tijdschrift voor Biografie

Jaargang 5, nummer 1
Voorjaar 2016
ISSN 2213-2163

Hoofredactie:
Jaap Bos
Departement Gedragswetenschappen
Centrum SOPINS
Universiteit Utrecht
postbus 80.140
3508 TC, Utrecht
j.c.bos@uu.nl

Abonnementen:
Personen € 37,10 per jaar
Instellingen € 49,45 per jaar
Studenten € 24,75 per jaar
Losse nummers € 14,-
(plus € 2,- verzendkosten)
Ten Brink Uitgevers
Postbus 1064, 7940 KB Meppel,
tel: 0522 246 162

Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december van de lopende jaargang schriftelijk is opgezegd. Er verschijnen in principe drie nummers per jaar.

Voor meer informatie:
www.tijdschriftvoorbiografie.nl

Vormgeving:
FIZZ ondernemers in marketing & communicatie, Meppel

Logo-ontwerp:
Max Rovers

Uitgave en productie:
Ten Brink Uitgevers, Meppel

Redactie:
Nele Beyens
Gerard Borst
Binne de Haan
Dennis Kersten
Ingrid Kloosterman
Anne-Marie Mreijen
Froukje Pitstra
Abel Streefland
Erik Swart
Jette Westerbeek

Eindredactie:
Binne de Haan

Webredactie:
Gerard Borst

Bestuur Werkgroep Biografie:
Mineke Bosch (voorzitter)
Anneke Ribberink (penningmeester)
Nele Beyens
Gerard Borst
Hans van der Jagt
Eva Rovers

Voor inhoudelijke vragen over de Werkgroep Biografie kunt u contact opnemen met Mineke Bosch:
mineke.bosch@rug.nl

Rechthebbenden van illustratiemateriaal hebben wij geprobeerd te achterhalen. Meent u rechten te hebben op een afbeelding in dit blad, dan kunt u zich wenden tot de redactie.

Het copyright van de artikelen berust bij de afzonderlijke auteurs.